

TANULMÁNYOK

HABERMAS ÖNKORREKCIÓJA

DOMBOS Pál

MTA köztestület

E-mail: pdombos@citromail.hu

Összefoglaló: Eltérésre derült fény Habermas főműve első kötetének néhány 1981-es német mondata és az 1984-es angol fordítás közt. Mint kiderült, a precíz Habermas önkorrekcója az angol szövegben itt a beszédaktus elmélet teleologikus vonatkozásainak egy mesteri tömörítéssel kimunkált összegző pontját hozta létre. Ez javította Habermas okfejtésének lingvisztikai elkötelezettségét, ám gyengítette kommunikatív cselekvési elméletének gyakorlati erejét, társadalmi hatékonyságát. Említésre kerül a Habermas körüli hatalmas kritikai irodalom néhány más érdekes témaköre is: a „Verständigung” („Understanding”) kulcsszó értelmezési spektruma, az érvényességi igények problémája, s az egész elmélet formális, procedurális jellege, a szubsztantív, kauzális tényezők hiánya. A cikk szerzője ez utóbbi jellegzetességben, s e mögött a „nyelvészeti fordulat” (Rorty 1967) domináns filozófiai trendje iránti szoros elkötelezettségben látja fő okát annak, hogy Habermas elmélete nem tudta beváltani a társadalmi mozgósító ereje iránti várakozásokat a 20. század végén.

Mindezek dacára Habermas életműve korszakos jelentőségű. A „termelés paradigmájának” kiegészítése a kommunikációs interakció világával, a korszerű demokrácia-fogalom elmélyítése, a szociális kapcsolatok jelentőségének az „életvilág” fogalmával történt elemzése mellett Habermas elméleti alapvetése a modernitás kérdésében kulcsfontosságú. A modernitás, a Felvilágosodás „befejezetlen tervezetének” elemzésével, amely projekt jelenlegi gyengeségeit csak további felvilágosodással lehet kijavítani, Habermas összefoglalja globalizációs, kapitalista korunk lényegét. Programot ad a történelmi progresszió paradigmájában, egy fejlett, demokratikus, humanista társadalomban bízó, azért dolgozó, ám ma időnként defenzívába szoruló társadalomtudományi műhelyek számára. A szerző Habermas modernitás-konceptiójának továbbfejlesztését, kiegészítését javasolja egy „szociális fordulat” (Roderick 1986) s egyúttal „kauzális fordulat” irányában.

Kulcsszavak: Habermas, kommunikatív cselekvés, beszédaktusok, érvényességi igények, a termelés és a kommunikáció paradigmái, a modernitás illetve a Felvilágosodás befejezetlen tervezete, „nyelvészeti fordulat”, „szociális fordulat”, „kauzális fordulat”

Idén (a kézirat írásakor) éppen negyedszázada annak, hogy Habermas (1981a) nagyhatású fő művének eredeti, német nyelvű első kiadása megjelent, s az alább leírtaknak ez a jubileum ad különleges aktualitást.

A következőkben először kissé száraz részleteket ismertetek e nevezetes műben talált apró de érdekes szövegváltozásról, majd rátérek az itt tapasztalt tények elméleti jelentőségére. Eközben csatlakozom a Habermas hatalmas életművének különféle részleteit vitató és bíráló szerzők terjedelmes táborához, majd végül kifejtem nézetem ezen életmű alapvető, korszakos jelentőségéről.¹

A TÖRTÉNET

Habermas-szal foglalkozván rábukkantam egy érdekes szöveggülönbözetre, amelyet kezdetben a mű első kötetének 1982-es második német kiadása és ugyanezen első kötetnek 1984-ben megjelent angol nyelvű kiadása között észleltem. Az első kötet harmadik fejezetében Habermas – Austin beszédaktus-osztályozását követve – saját értelmezésének kidolgozását végzi, s itt található egy kismértékű, 2-3 mondatos eltérés a német és az angol szöveg között. A német szöveg 394. oldalán a második bekezdés utolsó mondata valamint a 395. oldal első bekezdésének utolsó mondata eltér az angol fordítás megfelelő szövegrészeitől. Ez utóbbiak az első kötet 1984-es angol fordításának 293. oldalán szerepelnek, a második bekezdés utolsó két mondatát valamint a harmadik bekezdés utolsó mondatát képezik. Tehát a jelzett két német mondat² helyett összesen három - a német eredetétől eltérő értelmű - angol mondat³ található az angol fordítás 293. oldalán.

Miután az angol fordítás az 1981-es első német kiadásból készült, először azt hittem, hogy Habermas talán az első és a második német kiadás között végzett el bizonyos módosításokat. Azonban külföldön módomban volt különféle könyvtárakban mindkét német kiadás több példányát is megtekinteni, és mindenütt teljes szövegazonosság volt tapasztalható. Készséggel helyt kellett adnom egy olyan könyvtári információknak, hogy az első kötet egészen 1988-ig egymást követően megjelenő német kiadásai mind változatlan utánnyomásnak tekinthetők.

Akkor viszont a változás csak a fordítás során jöhetett létre – gondoltam ekkor. Az első kötet 1984-es angol kiadásában *A fordító bevezetése* vi oldalán találtam is egy olyan mondatot, ahol a fordító, a neves Thomas McCarthy leírja, hogy a szóbanforgó kötet egy kisebb változtatásokat tartalmazó fordítás („a translation with minor revisions”). Tehát akkor nyilvánvalóan ő végezte el a változtatásokat, gondoltam e ponton. Most már csak az a kérdés, hogy mit szolt ehhez jóbarátja, maga Habermas. Köztudomású, hogy évtizedek óta szorosban együttműködnek. Megkérdeztem e-mailen McCarthy-t, hogy vajon a szóbanforgó módosításokat ő külön megvitatta-e Habermas-szal, és hogy vajon épp Habermas sugallta-e azokat, avagy Habermas nagyvonalúan, az egész műre vonatkozólag rábízta-e a korrekciókat barátjára. Ez utóbbi esetben tehát a változtatás McCarthy-tól eredne.

1 Köszönettel tartozom Somlai Péternek, akinek megemlíttem néhány éve az alábbiakban leírt szöveggülönbözetet, s ő akkor egy cikk megírásának ötletét vetette fel számomra. Köszönettel tartozom neki továbbá e tanulmány egy korábbi változata utáni bírálatáért. Az esetleges gyengeségek miatt a felelősség az enyém.

2 „Ein mit Hilfe eines Sprechaktes unternommener Verständigungsversuch gelingt, wenn ein Sprecher im Sinne Austins sein illokutionäres Ziel erreicht.” illetve „Dieses Modell verständigungsorientierten Handelns, das ich noch entwickeln werde, wird durch die Art, wie Austin zwischen Illokutionen und Perlokutionen unterscheidet, eher verdunkelt.”

3 „From this it also follows that we cannot explain illocutionary success in terms of the conditions for the purposively achieved success of a teleological action. Illocutionary aims are different from those purposes that can be achieved under the description of something to be brought about in the world.” (kiemelés elhagyva) illetve „They cannot be intended under the description of causally produced effects.”

McCarthy professzor a következőket válaszolta: „Dear Dr. Dombos, Thank you for your note. Habermas went through the completed translations and made whatever changes he thought suitable for the English edition (hence the „minor revisions” clause); that must have been one of them. I made no such changes myself. Best wishes, T. McCarthy.” Ezzel a rejtély számomra megoldódott: McCarthy nem változtatott semmit. Habermas nemcsak hatalmas gondolkodó, hanem nyilvánvalóan igen precíz, akkurátus ember, aki gondosan végigment az egész lefordított szövegen és elvégezte a szükségesnek látszó módosításokat. Tehát minden észlelt változtatás tőle származik, vagyis átgondolt önkorrekción.

Az eredményt most már csak kismértékben az bonyolítja, hogy Habermas (1984: 273–338) szóbanforgó, kulcsfontosságú III. fejezetét a Cooke szerkesztette Habermas (1999: 105–182, Chapter 2) mű is újra közli válogatásában. Egy más helyen Cooke (1994: „Author’s Notes”) leírja, hogy ő gyakorta saját maga fordítja vagy újra fordítja Habermas szövegeit angolra. Ennek ellenére Cooke a Habermas (1999: vii) könyvben szerkesztőként jelzi, hogy ezt a fejezetet nem a saját, hanem McCarthy 1984-es fordításában bocsátja közre. Igenám, de nála az említett néhány mondatos szövegrészek nem teljesen azonosak a Habermas (1984: 293) oldalán található szöveggel. Persze itt már az eltérés igen csekély, csak arról van szó, hogy a Cooke szerkesztette Habermas (1999: 127) szövegváltozatban az oldal második bekezdésének végén még benne maradt egy a német eredetiben szereplő kissé sajtószerű mondat, amelyben Habermas egy némileg ironikus megjegyzést tesz Austinra. Ez a mondat az 1984-es szövegben már nincs benne. Az oldal következő vagyis harmadik bekezdésének elején is néhány csekély jelentőségű bevezető szó más „1999-ben” és más 1984-ben.

Mindez azt mutatja, hogy a kiadók birtokában a Habermas által már ellenőrzött és módosított fordítási szövegnek is két változata volt. Egy korábbi, úgyszólván közbenső változatban már a helyére került három új angol mondat, de az ironikus mondat angolra fordítva még szintén benne maradt. Mintegy másfél évtized elmúltával valamely kiadó véletlenül ezt az időben korábbi, közbenső változatot bocsátotta Cooke rendelkezésére. Az 1984-es angol kiadás véglegesítésénél viszont a precíz, gondos Habermas nyilvánvalóan még egyszer átnézte a szöveget, az ironikus mondatot is kihúzta, a következő bekezdés elején pár apró szót kicserélt, s akkor ez a szöveg került az angol nyelvű első kötetbe.

Habermas ezen fő művének egyébként van egy a német eredetiből készült, 1985-ben megjelent kiváló magyar fordítása is (amely egyes fejezetek tekintetében tömör, világos összefoglalás). Az érintett mondatok ezen általam Habermas (1985) jelzésű magyar kiadás 95. oldalán találhatóak, a harmadik és a negyedik bekezdés utolsó egy-egy mondatát képezik, s közülük az utóbbi tartalmazza az Austinra vonatkozó megjegyzést. Hogy tartalmilag mit jelentenek az említett apró változtatások, arra majd az alábbiakban rátérek, ám előbb röviden szólnom kell arról, hogy vajon illik-e bírálni egy olyan hatalmas formátumú tudóst, mint Habermas.

HABERMAS BÍRÁLÓ ELEMZÉSE?

A Habermas bírálatának illendőségére vonatkozó kérdés nemzetközi viszonylatban meglehetősen furcsa lenne, hiszen ilyen bírálatot már nagyon sokan műveltek. Habermas impozáns életműve, s különösen a szóbanforgó fő munkája, nagy mennyiségű szekunder szociológiai irodalmat indukált. Ezek jelentős része bírálat, vitával, kiegészítésekkel, ja-

vaslatokkal elegyítve, vagyis túlnyomó részben konstruktív ám néha nyomatékos bírálat. Hazai viszonylatban a helyzet talán más árnyalatú. Esetleg szubjektíven tévedek, de számomra halványan úgy tűnt, hogy egy korábbi időszakban Habermast bírálni némely magyar szociológus szemében talán helytelen dolgot jelenthetett. Így lehetett ez talán annak ellenére, hogy a tekintélyek feltétlen bálványozása ellen pl. Némedi (2000: 8) is felemelte szavát, éppen Durkheim és Habermas pozitív példáját állítva elénk: „Mindketten bizalmatlanok a feltétlen tiszteletet követelő tradíciókkal szemben.”

Némedi (2000: 209–225) maga is ismerteti Honneth és Joas (1986) könyvét, amely Habermas (1981a) fő műve széleskörű vitájának egy részét foglalja össze, Habermast bíráló szerzőkkel. Hasonló jellegű négykötetes összeállítást ad közre Rasmussen és Swindal (2002) Habermas életműve különféle részeivel foglalkozó 79 tanulmánnyal, s közülük a legtöbb tartalmaz Habermas nézeteit konstruktívan de sokszor igen komolyan bíráló, s egyúttal kiegészítő, továbbfejlesztő gondolati elemet. Távolról sem célom az, hogy bármilyen szisztematikus áttekintést kíséreljek meg a Habermast ért bírálatokról, itt most csak igen röviden megemlítek egy-két olyan kritikai észrevételt, amelyet jellemzőnek tartok.

Dodd (1999: 120–121) kifejti, hogy Habermas gondolati rendszerének az emberi cselekvés és az emberi társadalmi gyakorlat racionalitásának megalapozásáról ahhoz, hogy normatív módon hatásos lehessen, elméletileg igen szilárdnak („theoretically robust”) kellene lennie. Közeli elemzés viszont e tekintetben komoly kételyeket ébreszt, mondja Dodd (ibid.). Úgy véli, hogy a modern társadalom általános modelljét Habermas nagyon törékeny alapokra („precarious foundations”) építi (Dodd 1999: 124). Zimmermann (1984) felveti Habermas kommunikatív egyetértés-elméletének utópikus jellegét, s az effajta aggályokat Rasmussen (1990: 41–45) is indokoltnak tartja. Sárkány és Somlai (2003: 20–21) a Habermas által „legtovább képviselni” „próbált”, „a felvilágosodás projektumában fogant progresszivistá társadalomelmélet”-ről szólva leszögezik, hogy Habermas „a felvilágosodás eredeti intencióinak (‘a felvilágosodás projektjének’) megfelelően próbálta átfogalmazni az evolucionista szemléletet”. A szerzők itt úgy látják: „Kétséges, hogy ez sikerült-e”.

Jómagam a Habermast ért „kritizáló kommentárok köteteiből” („volumes of critical commentary”) (Dodd 1999: 120) leszűrve négy témakört látok legérdekesebbnek, s ezek a következők:

1.) Az abszolút kulcsszó szerepét játszó „Verständigung”, angolul „Understanding” kifejezés értelmezésének bizonyos fokú lebegtetése a „megértés” és az „egyetértés” között. Habermas (1979: 3) maga is készséggel feltárja, hogy az „understanding” szó kétértelmű. Minimális jelentésében „megértés”-t, maximális jelentésében pedig „egyetértés”-t („an accord”) fejez ki, mondja a tudós mindjárt a kezdet kezdetén. Ám következő mondata, a második bekezdés végén, már mindjárt tartalmaz egy bizonyos fokú lebegtetést a mondat két fele közt. Cooke (1994: 9) finom eufemizmussal úgy jellemzi a problémát, hogy a „Verständigung” szót notóriusan nehéz lefordítani, s értelmezése kiterjed jelentések egy egész spektrumára megértéstől egyetértésig („from comprehension to consensus”).

2.) A beszédaktusok („speech acts”) és így a kommunikációs cselekvés egész elméletének teleologikus vonatkozásaival kapcsolatos kérdések. Habermas fent leírt precíz önkorrektója éppen fő művének e témával foglalkozó mondatait változtatta meg, s erre majd az alábbiakban kissé részletesebben kívánok kitérni.

3.) A beszédaktusokkal kapcsolatos elemi „érvényességi igények” („validity claims”) témaköre. A pontos magyar fordítás (Habermas 1985: 103 ff) ezeket a (normatív) helyesség, az igazság és a hitelesség kifejezésekkel jelöli. Egyes kritikusok elégtelennek tartják pusztán e három szempontot a valóság igen összetett, sokszínű világának képviselőjére, jellemzésére. Pl. Cooke (1994: 51–94) több ponton bírálja az érvényességi igények említett triászát, s végül a mindennapi nyelvet nem csupán három, hanem sok különféle érvényességi igényt tartalmazónak találja, amelyek bármelyikét külön-külön felvethetőnek tartja.

Érdekes, hogy mind Cooke (ibid.), mind pl. Dorschel (1988) specifikusan problematikusnak látja éppen azt a normatív, társadalmi értelemben vett helyességi igényt, amely a három „igény” közül kétségtelenül a legfontosabb szerepet játssza Habermas elméletének egész bonyolult rendszerében, hiszen fő fontosságú a kommunikáció alapuló mindenfajta társadalmi egyetértés kialakításában. Mindketten felvetik, hogy Habermas normatív helyességi igényének egyes formái sokszor nem belső, alkotó részei, hanem csak a konkrét szituációkban külső, szabályozó tényezői egy-egy beszédaktusnak. A normatív helyességi igények sokszemélyes kommunikatív érvényesítésének (elképzel) társadalmi folyamatára épül egy magasabb szinten valójában Habermas elmélete egész morális, etikai részének („communicative morality”, „discourse ethics”) gondolatmenete. Habermas (1976: 89) elképzelése szerint minden norma érvényessége, legyen az jog vagy erkölcs, vitában történő szándék-kialakításhoz („discursive will-formation”) lenne kötve, azon alapulna. Hasonló gondolatmenet érvényesül Habermas elméletének a kommunikatív racionalitásról szóló részében is. Mindezen elméletrészeket a multikulturális esetek problémáinak felvetése alapján többen kifogásolják, pl. Rehg (1999), Dodd (1999: 126–127).

4.) A legjelentősebbnek azon kritikai észrevételeket tartom Habermas terjedelmes életművével vagy annak bármely részével szemben, amelyek Habermas formális, procedurális jellegű elméletalkotásának kontrasztjaként kiemelik a nála hiányzó szubsztantív, lényegi elemek, kauzális tényezők szükségességét. Pl. Benhabib (1986: 320–321) Habermas kommunikatív alapú etikai elméletét („discourse ethics”) elemezve rámutat, hogy ez csak akkor valósulhat meg, ha a résztvevők hajlandók felfüggeszteni a reális konfliktushelyzetek motiváló erejét és tartalmát. Ugyanezen témával kapcsolatban Rehg (1999) leszögezi, hogy a társadalmi konfliktusoknak elsősorban objektív jellege van, tehát bármely kommunikatív úton elérni kívánt egyetértésnek alapvető előfeltétele lehet a valóság gyakorlati tényezőinek a figyelembevétele. Habermas elméletének formális, procedurális jellegét, a szubsztantív, kauzális tényezők figyelembevételének hiányát bírálja többek közt Heller (1982: 25–32), Whitebook (1984: 24–29), Roderick (1986: 160). Taylor (1991) szintén túlzottnak tartja Habermas formalizmusát, és úgy látja, hogy pl. morális kérdések eseteinél diszkurzív procedúrákon kívül szubsztanciális tényezők ismerete szükséges. Giddens (1982: 159) helyesen látja a lényegét, amikor Habermas elméletének hiányzó magjáról („absent core”) beszél.

Ezen említett négy témakörből csak a másodikkal kívánok most kissé részletesebben foglalkozni, mert ez közvetlenül kapcsolódik Habermas ismertett önkorrekciónak témájához.

AZ ÖNKORREKCIÓ EREDMÉNYE

Habermas a fentebb leírt önkorrekciónál fő műve angol nyelvű fordításának egy, bátran mondhatjuk, igen fontos helyén végezte el. Amint az a Cooke szerkesztette Habermas (1999: 127) műből kiderült, a tudós két lépésben tette ezt meg, s itt a még a szövegben maradt, kissé ironikus megjegyzés kiiktatása az udvarias Habermas által a második lépés volt. Ezen megjegyzést a német eredetiből készült hű magyar fordításban a szóbanforgó oldal (Habermas 1985: 95) negyedik bekezdése utolsó mondataként olvashatjuk.

Habermas itt, miután hosszú oldalakon át gondosan és bizonyos tekintetben kritikusán elemezte Austin nyomán az illokúciós és perlokúciós beszédaktusok közti különbséget, ezen mondatban egy kissé ironikus megjegyzést is tesz, mondván, hogy az ő kidolgozandó modelljét „inkább csak elhomályosítja az, ahogy Austin különbséget tesz az illokúció és a perlokúció között” (a pontos magyar fordításból idézve) („eher verdunkelt” [Habermas 1981a, Band 1: 395], illetve “obscured rather than illuminated” [Habermas 1999: 127]). Szerény véleményem szerint egyébként Habermas megjegyzése teljesen jogos volt, igazán benne hagyhatta volna az 1984-es végleges angol szövegben is.

Ez persze csak egy kedves anekdotikus mozzanat, a kiváló társadalomtudós egy apró műhelytitka, az önkorrekciónál említett első lépése viszont ennél sokkal komolyabb jelentőségű. Azon összesen három angol mondat ugyanis, amely a végeredményben elhagyott kettő darab – egy nem túl jelentős és egy ironikus – német mondat helyére került, Habermas idetartozó mondanivalójának egy átgondoltan tömörített, sűrített összegezését tartalmazza.

Bár Habermas (1984: 279–288), Weber cselekvéseméletéből kiindulva, dióhéjban felvázolja egy általános cselekvésemélet egészen tömör szinopszist, nyilvánvalóan mégsem törekedett ő egy általános cselekvésemélet részletes kimunkálására. Ennek fényében is meglepő, hogy a szóbanforgó önkorrekciónál révén Habermas itt, Austin beszédaktus osztályozását követve, a valóságos cselekvések óriási többségét egyszerűen kizárja a kommunikatív cselekvés fogalmából. (Austin szerint az egyszerű kijelentés „lokúciós” aktus, ha hozzátesznek egy figyelemfelhívó performatív igét, mint pl. „elmondom neked, hogy...”, akkor az egész együtt egy „illokúciós” beszédaktus lesz, ha pedig valamilyen [esetleg rejtett] célja van, akkor „perlokúciós” a beszédaktus.) A szóbanforgó három új angol mondatban ugyanis Habermas itt elmagyarázza, hogy azok a beszédaktusok, amelyek „beleavatkoznak a világba” és ott „valamit létrehoznak”, azok „perlokúciósak” (Austin nyomán), tehát a stratégiai cselekvés körébe tartoznak, nem pedig a kommunikatív cselekvéshez (1984: 293, valamint 295). Ez utóbbihoz csak az „illokúciós eredmények” tartozhatnak, amelyek nem lehetnek „szándékozottak” az „okilag létrehozott hatások” leírás alatt (1984: 293).

Az angol fordításban az egész világon megismert változatban tehát a Habermas által elvégzett önkorrekciónál azt a felismerést erősíti, hogy a beszédaktusok szerinti részletes tárgyalás szerint a kommunikatív cselekvés köre tulajdonképpen egy leszűkített rezervátum. Tugendhat (1985: 185) hasonló gondolatot fejt ki, amikor a „kommunikatív aktusok” („communicative acts”) azon csoportját, amelyek érvényességi igényeket tartalmaznak, egy alsztály alsztályaként („subclass of a subclass”) jellemzi.

Neves magyar Habermas-szakértők egyes elemzései szintén tartalmazzák ezt a felismerést, ám az általam talán itt némiképp túlhangsúlyozott kritikai él nélkül, csupán mint objektív ténymegállapítást. Hasonló meglátást vélek én ugyanis kiolvasni (talán a szerző szándéka ellenére is) Balogh (2000: 113–137, különösen 125) elemzéséből, amikor kiderül, hogy a „diszkurzív közösség problémájá”-nak „kikapcsolása révén” a „kommunikatív szituációt” Habermas „elméleti konstrukció”-ja mintegy „kimetszi az életvilágból”. A kitűnő Felkai (1993: 203) pedig így ír: „Tudjuk, hogy a kommunikatív cselekvés habermasi fogalma ... idealizációkon nyugszik, s hogy maga Habermas is csak kis szigeteknek tartja a kölcsönös megértésre irányuló cselekvést a nézetkülönbségek tengerén.”

Culler (1985) szintén Habermas itt elemzett önkorrekciónak eredményéhez hasonló módon kritizálja Habermas beszédaktus elméletének teleologikus vonatkozásait, az „illokúciós” és a „perlokúciós” beszédaktusok különbségét és viszonyát, amely alapját képezi a „kommunikatív” és a „stratégiai” cselekvések különbségének és viszonyának.

A beszédaktus-elmélet részleteiben mesteri tömörítéssel elvégzett önkorrekción tehát egyértelműbbé tette, javította az okfejtés szövegét, de paradox módon valójában gyengíti Habermas kommunikatív cselekvési elméletének gyakorlati erejét, leszűkíti annak társadalmi hatékonyságát.

Megjegyzendő az is, hogy Habermas önmagának is ellentmond, nem teljesen következetes. Eltérően elméletének részletes kifejtésében az említett önkorrekciónal is megerősített, fent idézett álláspontjától, az (1984) kötet egy korábbi fejezetében, ahol csupán előzetesen foglalja össze elméletét, Habermas mást mond. Ott még azt mondja, hogy a „teleologikus szerkezet minden cselekvésfogalom számára alapvető” (itt most a magyar fordítás 60. oldaláról idéztem, a kiemelést elhagyva), és végül arról beszél, hogy a kommunikatív cselekvés („communicative action”) nem merül ki az egyetértés elérésének („reaching understanding”) mozzanatában, hanem az értelmezési teljesítmények a mechanizmust jelentik a cselekvés összehangolására („for coordinating action”) (1984: 101, kiemelést elhagyva). Ez egy ésszerűbb változat. Érdekes azt is megfigyelni, hogy Habermas időnként ingadozik, és a részletes kifejtés közben is néha valójában vissza-visszatér az ésszerűbb változathoz. Ilyen pl. a dohányzás beszüntetését célzó mondat elemzése a háttér kauzális tényezőivel, amely mondat igenis beavatkozik a világba és ott létrehoz valamit (1984: 298–301).

Az egész habermasi cselekvés-probléma lényegének tömör megvilágítására az emberiség biológiai reprodukciójához tartozó egyes cselekvések példáját érdemes megvizsgálni. Ha a beszédaktusokon alapuló részletes kifejtés fenti szigorúbb változatát követjük (1984: 293), akkor pl. bármilyen a gyermekek táplálását előkészítő kommunikáció nem lehet kommunikatív cselekvés, hanem csak stratégiai, mert hiszen szándéka, célja van, okilag létrehozott hatáshoz vezet, s a világ állapotába, amelyhez az emberi egyének állapota is hozzátartozik, kifejezetten beleavatkozik, ott valamit létrehoz: jóllakottságot, életben maradási. Ha viszont az előzetes, rövidebb összefoglalást (1984: 101) követjük, akkor az említett cselekvéseket szolgáló előkészítő kommunikáció beletartozhat valamilyen fajta „kommunikatív cselekvés” fogalmába. De mint láttuk, Habermas ezt a saját maga által létrehozott fogalmat nem egyértelműen így definiálta, s ezért pl. könnyen átélhető Tugendhat (1985: 185) e problémára vonatkozó kijelentése, amikor az általa végigvezetett, Habermast követő elemzés végén bevallja: nem biztos, hogy Habermas felismerné saját álláspontját az ő reinterpretációjában.

Mindenesetre kétségtelen tény az, hogy a valóságban a kommunikáció igen jelentősen segíthet a cselekvés előkészítésében, de az esetek túlnyomó részében nem a kommunikációé a főszerep, nem az a leglényegesebb, hanem a kooperációt és a tényleges interaktív cselekvést egyáltalán lehetővé tevő kauzális, motivációs faktorok. Ez az, amit Habermas nem vagy csak nagyon kevésbé vizsgált.

Habermas ambiciózus kommunikatív cselekvés-elmélete igen jószándékú, de nem eléggé erős. A tömörebb, hatásosabb változatban (1984: 101) jól szolgálhatná bizonyos kooperatív cselekvések előkészítési folyamatának elemzését, de ehhez hiányzik belőle a kauzális tényezők kellő súlyú figyelembevétele. A beszédaktusok alapján részletesebben kifejtett, s már az említett önkorrekciót is tartalmazó angol nyelvű változatában (1984: 293, 295) az elmélet már meglehetősen gyenge, hiszen bármiféle a világra ható cselekvési fajtától tételesen elhatárolja magát. Ekkor az így definiált kommunikatív cselekvés már csupán valamiféle halvány és baráti jellegű interperszonális háttér létrehozására lehet alkalmas, pl. az időjárásról való „illokúciós” társalgásnak a világba bele nem avatkozó tipikus esetével. Ilyen cselekvések vizsgálata is kétségtelenül igen jóindulatú és rokonszenves célkitűzés, de az emberi társadalom valóságának, „praxisának” hatékony elemzésére, annak befolyásolásáról nem is szólva, egy ilyen elmélet már csupán meglehetősen korlátozott mértékben alkalmas.

HABERMAS KORSZAKOS JELENTŐSÉGE

(Az eddig elmondottak után most Antonius egy rossz persziflázásával kénytelen vagyok leszögezni, hogy „dicsérni jöttem Habermas életművét, nem temetni”.)

Habermas nem hibáztatható azért, hogy nem sikerült olyan elméletet alkotnia, amelynek önmagától komoly mozgósító ereje lehetne és jelentős gyakorlati társadalmi hatása keletkezett volna. Az az implicit predikciója, amely szerint ha a nyelvhasználat során a politikai és egyéb diskurzusok kielégítik az általa gondosan kidolgozott formális feltételeket, akkor a nyelvi értelemben vett „megértés” a modernizálódó emberi társadalom kebelén belül előbb-utóbb automatikusan, elkerülhetetlenül valamifajta „egyvetértés”-hez vezet majd a társadalmi célok tekintetében, sajnos, csupán az ő kettős értelmű „Verständigung”, illetve „Understanding” kulcsszavára épülő utópisztikus reménynek tekinthető.

Habermas mindezért nem hibáztatható, ő kiemelkedő színvonalú, hatalmas, impozáns életművet alkotott. Elmélete gyengeségeinek forrása nem a tudós saját tevékenységének minőségében, hanem annak a filozófiai irányzatnak a korlátaiban keresendő, amelyhez ő már pályája korábbi szakaszában csatlakozott. Nagyjából a 20. század első fele illetve dereka óta tapasztalható a nyelvészeti témák és okfejtések viszonylag gyors térnyerése a fejlett, demokratikus világ, s azon belül főleg az angolszász nyelvterület filozófiai gondolkodásában. Rorty (1967) találó elnevezésével szólva: ez a „nyelvészeti fordulat” („linguistic turn”) ma is domináns irányzata. A nyelvészeti vonatkozások vizsgálata és szerepük hangsúlyozása a filozófia nyomán divatossá vált különféle társadalomtudományi területeken.

Habermas hű fia ezen irányzatnak, s e paradigma keretén belül valóban nagyot alkotott. Munkássága nagyléptékű, ám a feladat, amelyet megoldani kívánt, messze túlnyúlik a „nyelvészeti fordulat” lehetőségein. Az általa kidolgozott, alapvetően valóban

„linguistic” jellegű elmélet lényege, végső konklúziója az, hogy a nyelv sajátosságai révén – bizonyos formai, procedurális szabályok betartásával – magának az emberi kommunikációnak általános folyamata automatikusan el kell vezessen bizonyos remélt, kedvező társadalmi változásokhoz. Ez az, ami nyilvánvalóan nem látszik bekövetkezni még korunk fejlett, demokratikus országaiban sem. A Habermas kommunikatív elméletének implicit reményei szerinti pusztá kommunikáció, a szkeptikus megfigyelő számára nem meglepő módon, ehhez nem elegendő.

Negyedszázaddal Habermas (1981a) fő művének megjelenése után ideje felismerünk, hogy a műnek és az elméletnek sokak által remélt jelentős társadalmi mozgósító hatása nem következett be. Ha látjuk és őszintén bevalljuk Habermas elméletének gyengeségeit is, akkor a csodavárás állapotától a reális nagyrabecsülés állapotához juthatunk el Habermas nagyszabású életművének szemlélésekor.

Habermas átfogó társadalomelméleti jelentőségének elemzése előtt érdemes egy-két szóval említeni viszonylag kisebb de önmagukban mégis igen fontos elméleti érdemeit, amelyeket nagy elméletének összeállítása során egy-egy részmozzanatként dolgozott ki.

Egy fontos, bár részben vitatott elméleti eredményként Habermas (1979), ahogy Roderick (1986: 136–137) találóan jellemzi, a „termelés paradigmáját” kiegészítette a „kommunikáció paradigmájával”. Marx történelmi materializmusának úgyszólván átforgalmazásaként („reconstruction”) foglalkozik ezzel Habermas (1979), de amint Roderick (1986: 156–157, 171) indokolt kritikája rámutat, a hangsúlyt később oly mértékben helyezte át a kommunikációra, hogy a kiegészítés gyakorlatilag felváltásba csapott át. Ezzel Habermas valójában egy indokolatlan redukciót hajtott végre, s ez is a „nyelvészeti fordulat” iránti átfogó elkötelezettségének tudható be. Habermasnak mindazonáltal elévülhetetlen érdeme e téren az, hogy felhívta a figyelmet a hominidák emberréválása során nemcsak a munka, hanem a személyek közti interakció jelentőségére is (Habermas 1979: 131–177). Ez utóbbival ő persze elsősorban annak nyelvi formájaként foglalkozott, s ahogy tömören kifejezte: a munka és a nyelv régebbiek, mint az ember és a társadalom (ibid., 137).

Egy másik elméleti érdeme Habermasnak (1979: 121–177) az, hogy felhívta a figyelmet a társadalmak fejlődésében kétségtelenül szerepet játszó osztálytársadalmi szintű tanulási folyamatok jelentőségére, (még akkor is, ha ezeknek az egyének tanulási folyamataival történő kognitív pszichológiai összevetését itt-ott talán részleteiben vitatható analógiákkal tételezte).

Ugyancsak komoly érdeme Habermasnak (1984: 1,42, 1989: 76ff) az „ideális beszédhelyzet” („ideal speech situation”) elméleti fogalmának a megalkotása, amellyel saját kommunikációs, azaz „diszkurzív” etikai elméletén keresztül hozzájárult a modern társadalom demokrácia-fogalmának elmélyítéséhez. Érdekes mozzanat viszont, hogy Cooke (1994: 31, 172n–173n) szerint Habermas később megbánta ezen fogalomnak az adott formában történt bevezetését és bizonyos mértékig elhatárolta magát tőle. Mindazonáltal elméletének ezen vonatkozásai kétségtelenné teszik azt, hogy Habermas a társadalmi demokrácia radikális támogatója. Tugendhat (1984) szerint Habermas kommunikatív etikájának nem a nyelvészeti vonatkozások képezik a lényegét, hanem a demokrácia eszméje. Ahogy Rasmussen (1990: 44) idézi Zimmermann (1984: 161) véleményét, Habermas radikálisan demokratikus társadalmi emancipációs programja és politikailag fontos kommunikációs etikája a modern társadalom lé-

nyeges tényezőinek szociológiai interpretációjához kapcsolódik. Hasonlóképpen rámutat Rasmussen (1990: 80) Habermas (1987a: 279) álláspontjára a jog és a morális kapcsolatáról, nevezetesen arról, hogy nem létezhet autonóm jog, vagyis igazságos jogrendszer a demokrácia megvalósítása nélkül.

Habermas egy további érdeme a Husserltől kölcsönzött „életvilág” („Lebenswelt”, „lifeworld”) koncepcióhoz kapcsolódik, amelyet Habermas továbbfejlesztve kimunkált és szembeállított a mai ipari társadalom kebelén belül általa egységesítő szemlélettel képezett „rendszer” („System”) fogalmával. Habermas értelmezése szerint a bürokratikus – gazdasági és igazgatási – „rendszer” leigázza, úgyszólván „gyarmatosítja” az „életvilág”-ot. Habermas „életvilág” fogalmával ráirányította a figyelmet a jelenkori ipari társadalomnak a személyes kapcsolatokat felölelő mindennapi szférájára, a helyi, szomszédsági, családi, baráti közösségek és szociális, kulturális kapcsolataik összességére, és ezen szféra szabadabbá és humánusabbá tételének fontosságára.

Habermas azonban nem csupán, s nem elsősorban ezen elméleti részeredmények miatt vált kiemelkedő alakjává a késő 20. századi európai társadalomtudománynak, hanem azért, mert modernitás-koncepciójával átfogó világnézeti keretet adott korunknak. Korunk lényegének társadalomfilozófiai megértéséhez Habermas koncepcionális elméleti alapvetése a modernitás kérdésében meghatározó, kulcsfontosságú.

Habermas (1987b: xix) saját elmondása szerint 1980 szeptemberében egy az Adorno-díj átvételekor tartott beszédének volt a címe az a megállapítás, amely kimondta, hogy a modernitás egy „befejezetlen tervezet” („Modernity – an Unfinished Project”) (a beszéd angol kiadása: Habermas 1981b). A modernitás tervezete („the project of modernity”) szinonimájaként terjedt el Habermas nyomán „a Felvilágosodás tervezete” („the project of /the/ Enlightenment”) kifejezés is.

Rasmussen (1990: 7n) kissé pontatlanul jelöli meg a „project of modernity” kifejezés eredetét Habermas (1987b) művén belül, viszont szemléletesen elemzi Rasmussen (1990: 2–12) azt a nagyívű gondolati utat, amellyel Habermas kivédte és meghaladta a modernitás különféle fajtájú kritikáit illetve dilemmáit. Ezen kritikáknak voltak konstruktívnak tekinthető változatai: Hegeltől Marxon és Weberen keresztül a „Frankfurt School”, nevezetesen Horkheimer és Adorno (1944) bírálataig, amelyek lényegében a kapitalizmus hátrányait, kizsákmányoló jellegét és elidegenítő vonásait leplezték le. Ám voltak Rasmussen (1990: 9) szerint a kritikáknak teljesen elforduló, a modernitásból a múltba egyfajta „nihilista ugrást” tevő változatai is, ahová valójában Nietzsche öröksége vezette pl. Heideggert, Bataille-t, Foucault-t és Derridát.

Ahogy Honneth, McCarthy et al. (1992: ix) leszögezi, Habermas munkássága korunkban a felvilágosodás racionalitásának rendületlen védelmével tűnik ki. Habermas a 20. század végén nagy nyomatékkal képviseli az össztársadalmi haladás álláspontját, amely szerint a modernitás, a Felvilágosodás tervezetének fent említett bírálatai sok tekintetben egyoldalúak és tévesek. E történelmi tervezet ugyanis egyúttal az ember felszabadításának nagy tervezete is, „the project of human emancipation” Rasmussen (1990: 7), egyenlőséggel, univerzális jogokkal, radikális demokráciával (Rasmussen 1990: 4). Zimmermann (1984: 153) szerint e tervezet magában foglalja a szabadság és egyenlőség politikai eszméit, Dodd (1999: 117) szerint a befogadás, a szabadság és az igazságosság politikai ideáljait, valamint a magas színvonalú és minőségű élet („the good and true life”) céljait. Habermas egész életművével azt törekszik bizonyítani,

hogy a modernitás, a Felvilágosodás nagy de befejezetlen tervezete igenis kijavítható és megvalósítható.

McCarthy (1987: xvii) szerint Habermas úgy látja, hogy a modernitás nemcsak ésszerűtlenségeket („distortions of reason”) foglal magában, hanem elsősorban fejlődést jelent, és a Felvilágosodás hibáit csak további felvilágosodással lehet jótánni (“the defects of the Enlightenment can only be made good by further enlightenment”). Habermas ez utóbbi kulcs-elve tömören összefoglalja korunk lényegét.

A modernitás Habermas által tételezett, elvontnak tűnő társadalomfilozófiai fogalma mögött ott rejtőzik korunk egész történelmi valósága, a fejlett ipari társadalom, ha úgy tetszik, a piacgazdaság, vagy nyersebben fogalmazva: a kapitalizmus egész globalizált világa jelenének és jövőjének bonyolult kérdéskomplexuma. S ehhez a világhoz tartoznak ma már Kelet-Közép-Európa országai is, vagyis mi mindannyian. Habermas társadalomfilozófiája nyomatékosan elkötelezett a társadalmi evolúció, a történelmi haladás paradigmája mellett az utóbbi évtizedek (Sárkány és Somlai [2003] által kritikusan elemzett) alapvető kérdéseket felvető széleskörű elméleti vitafolyamátában. E szerzők által is kiemelt szerepéhez talán hozzáfűzhetjük azt a reményt, hogy Habermas álláspontja esetleg a társadalmi evolucionizmus legújabb reneszánszának kiindulópontjává válhat. Habermas elméleti nézeteinek megfelelő kiegészítése útján talán új lendületet kaphat a történelmi progresszió paradigmája és sikeres társadalmi megoldások gyakorlati kidolgozása válhat lehetővé.

Habermas életműve valójában egy hatalmas, több évtizedes programot nyitott meg a fejlett országok progresszióban továbbra is bízó de ma már sokszor defenzívába szorultnak tűnő egyes társadalomtudományi műhelyei számára: meg kellene találnunk, hogyan lehet a fejlett ipari társadalom jelenlegi rendszerét olyan irányban továbbfejleszteni, hogy a Felvilágosodás haladó eszméi által egykor kijelölt célok jobban, teljesebben valósuljanak meg. Ehhez Habermas kommunikációs elmélete, sajnos, önmagában nem bizonyult elegendőnek, ám a modernitás általános társadalomelméleti kerete, amelyet Habermas kijelölt, továbbra is helytálló. Semmi okunk arra, hogy ezt feladjuk, ezen „tervezet” megvalósításán továbbra is érdemes munkálkodni. Habermas kommunikációs elméletét a demokrácia megteremtéséhez, általánossá tételéhez célszerű segítségül használni, s emellett ki kell egészíteni, megfelelőképpen tovább kell fejleszteni. A Habermas által tételezett modernitás tervezetének koncepciója tehát a praxis, a társadalmi valóság mindennapi nyelvére lefordítva azt jelenti, hogy a jelenlegi kapitalizmus, amelyben ma mindannyian élünk, igenis megreformálható, s ez valójában a nagy célfeladat a 21. században a világ fejlett részén.

(Természetesen e helyütt most nincs mód a jelenkori, modern kapitalizmus lehetséges további fejlődése konkrét irányainak megvitatására. Saját, a történelmi haladás paradigmájához tartozó különvéleményem erről dióhéjban az, hogy sem a neoliberais, monetarista gazdaságpolitikával párosult reakciós, neokonzervatív társadalompolitika egyfelől, sem a „posztmodern” címkék alatti szubjektivizmus, kulturális relativizmus, esetleg irracionális textualizmus szellemi háttérű, vagy egyéb megalapozatlan, anarchikusan lázadó fajta antikapitalizmus másfelől nem hoz progresszív megoldást. A modernitás valódi fejlődési kilátásai valószínűleg az arany középút: a környezet védelmével párosult, fogyasztást racionalizáló, humanista módon gondosan megreformált „jóléti kapitalizmus” [„welfare capitalism”] irányában találhatók meg.)

A továbbra is lehetséges, értelmezhető fejlődéshez szükséges reformok részleteinek a társadalmi gyakorlatban történő kidolgozása, mint feladat, konkrét szaktudományágak, pl. a közgazdaságtan, a szociológia, a pszichológia, a politikatudomány, stb. sűrűjébe vezet. S ekkor teljesen nyilvánvalóvá válik, hogy a nyelvészeti csomagolás nem erősíti a „modernitás tervezetét”, ahogy sokak szemében pl. még a 80-as években is látszott, hanem gyengíti. Formális, procedurális eljárások helyett lényegi, tartalmi folyamatok, pl. ellentétes érdekek kompromisszumos egyeztetése, stb., kerülhetnek előtérbe. Az eddig a figyelem központjába helyezett formális kommunikációt valódi tartalommal kitölteni képes társadalmi elemzések válnak szükségessé. A „nyelvészeti fordulat”, ahogy Roderick (1986: 6–7) találóan írja, logikusan elvezet egy további, egy „szociális fordulat” („social turn”) szükségességéhez, s Habermas munkássága már valójában ezen további „fordulat” kezdetét jelezheti.

Jómagam ezen szükséges további „fordulat” jobb megértéséhez egyúttal további jelzőket is javasolnék figyelembe venni: ezen „turn” legyen egy lényegelemző, objektivista, okozati vagyis kauzális, motivációs fordulat, mind a társadalomfilozófiában, mind az említett, valójában már meglehetősen interdiszciplináris társadalomtudományi ágakban. A társadalmi gyakorlat minden szférájában feltárandók a lehetséges egyetértésnek a valóságban leglényegesebb előfeltételei: az okok, az érdekek, a szándékok, a motiváció, vagyis a kauzális faktorok. Feladatunk tehát nem más, mint Habermas tevékenységének, átfogó elméleti konstrukciójának kauzális jellegű kiegészítése. Folytatnunk érdemes a munkát, amelyet Habermas elkezdett és elméletével kijelölt: a Felvilágosodás befejezetlen tervezetének teljesebbé tételét.

IRODALOM

- Balogh, I. (2000): A diszkurzív közösség problémája Habermas munkáiban. In Szabó, M. szerk. (2000): *Beszélő politika. A diszkurzív politikatudomány teoretikus környezete*. Budapest: Jó Szöveg Műhely Kiadó, 113–137.
- Benhabib, S. (1986): Toward a Communicative Ethics and Autonomy. In Benhabib, S.: *Critique, Norm, and Utopia. A Study of the Foundations of Critical Theory*. New York: Columbia Univ. Press, 279–353.
- Cooke, M. (1994): *Language and Reason. A Study of Habermas's Pragmatics*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Culler, J. (1985): Communicative Competence and Normative Force. *New German Critique*, 35: 133–144.
- Dodd, N. (1999): *Social Theory and Modernity*. Cambridge, England: Polity Press.
- Dorschel, A. (1988): Is There Any Normative Claim Internal to Stating Facts? *Communication and Cognition*, 21: 5–16.
- Felkai, G. (1993): *Jürgen Habermas*. Budapest: Áron Kiadó.
- Giddens, A. (1982): Labour and Interaction. In Habermas, J. (1982): *Critical Debates*. London: Macmillan, 149–161.
- Habermas, J. (1976): *Legitimation Crisis*. London: Heinemann.
- Habermas, J. (1979): *Communication and the Evolution of Society*. Boston: Beacon Press.
- Habermas, J. (1981a): *Theorie des kommunikativen Handelns. Band 1: Handlungsrationalität und gesellschaftliche Rationalisierung. Band 2: Zur Kritik der funktionalistische Vernunft*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.

- Habermas, J. (1981b): Modernity versus Postmodernity. *New German Critique*, 22: 3–14.
- Habermas, J. (1982): *Critical Debates*. London: Macmillan.
- Habermas, J. (1984): *The Theory of Communicative Action. Vol. 1: Reason and the Rationalization of Society*. Boston: Beacon Press.
- Habermas, J. (1985): *A kommunikatív cselekvés elmélete (I-II)*. Kontr.szerk. Némédi, D.–Rényi, Á.–Somlai, P. Budapest: ELTE.
- Habermas, J. (1987a): Law and Morality: Two Lectures. *The Tanner Lectures VIII*. Salt Lake City: Univ. of Utah Press.
- Habermas, J. (1987b): *The Philosophical Discourse of Modernity. Twelve Lectures*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Habermas, J. (1989): *Moral Consciousness and Communicative Action*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Habermas, J. (1999): *On the Pragmatics of Communication*. Ed. by Cooke, M. Cambridge, England: Polity Press.
- Heller, A. (1982): Habermas and Marxism. In Habermas (1982): *Critical Debates*. London: Macmillan, 21–41.
- Honneth, A.–Joas, H. red. (1986): *Kommunikatives Handeln. Beiträge zu Jürgen Habermas' "Theorie des kommunikativen Handelns"*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Honneth, A.–Joas, H. eds. (1991): *Communicative Action. Essays on Jürgen Habermas's „The Theory of Communicative Action“*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Honneth, A.–McCarthy, T.–Offe, C.–Wellmer, A. eds. (1992): *Cultural-Political Interventions in the Unfinished Project of Enlightenment*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Horkheimer, M.–Adorno, T. (1944): *Dialectic of Enlightenment*. New York: Social Studies Association, Inc.
- McCarthy, T. (1987): Introduction. In Habermas, J. (1987b): *The Philosophical Discourse of Modernity. Twelve Lectures*. Cambridge, MA: MIT Press, vii–xvii.
- Némédi, D. (2000): *Társadalomelmélet – elmélettörténet. Tanulmányok*. Budapest: Új Mandátum.
- Rasmussen, D.M. (1990): *Reading Habermas*. Oxford, England–Cambridge, MA: Basil Blackwell.
- Rasmussen, D.M.–Swindal, J. eds. (2002): *Jürgen Habermas. Vols. I-IV*. London: Sage.
- Rehg, W. (1999): Intractable Conflicts and Moral Objectivity: a Dialogical, Problem-Based Approach. *Inquiry*, 42(2): 229–258.
- Roderick, R. (1986): *Habermas and the Foundations of Critical Theory*. London: Macmillan.
- Rorty, R. ed. (1967): *The Linguistic Turn*. Chicago.
- Sárkány, M.–Somlai, P. (2003): A haladástól a kontingenciáig. Vázlat a szocio-kulturális evolúció változó elméleteiről. *Szociológiai Szemle*, 13(3): 3–26.
- Seebass, G.–Tuomela, R. eds. (1985): *Social Action*. Netherlands: D. Reidel.
- Szabó, M. szerk. (2000): *Beszélő politika. A diszkurzív politikatudomány teoretikus környezete*. Budapest: Jó Szöveg Műhely Kiadó.
- Taylor, C. (1991): Language and Society. In Honneth, A.–Joas, H. eds. (1991): *Communicative Action. Essays on Jürgen Habermas's „The Theory of Communicative Action“*. Cambridge, MA: MIT Press, 23–35.
- Tugendhat, E. (1984): *Probleme der Ethik*. Stuttgart: Philip Reclam.
- Tugendhat, E. (1985): Habermas on Communicative Action. In Seebass, G.–Tuomela, R. eds. (1985): *Social Action*. Netherlands: D. Reidel, 179–186.
- Whitebook, J. (1984): Reason and Happiness: Some Psychoanalytic Themes in Critical Theory. *Praxis International*, 4(1): 15–31.
- Zimmermann, R. (1984): Emancipation and Rationality: Foundational Problems in the Theories of Marx and Habermas. *Ratio*, XXVI(Dec.): 143–166.